

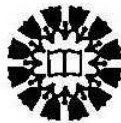
۱۴۱۴۱۴۹

پیشگامان شعر فارسی

دکتر محمد رضا ترکی

تهران

۱۳۹۴

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)

مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی

سرشناسه: ترکی، محمدرضا، ۱۳۴۱-

عنوان و نام پدیدآور: پیشگامان شعر فارسی / تألیف محمدرضا ترکی.

مشخصات نشر: تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، مرکز

تحقیق و توسعه علوم انسانی، ۱۳۹۴.

مشخصات ظاهری: هشت، ۱۹۶ ص.

فروست: «سمت»؛ ۱۹۷۶. زبان و ادبیات فارسی، ۹۷.

شابک: ۳-۰۲۷۴-۰۲-۹۷۸-۶۰۰-۹۷۸-۷۰۰۰۰ ریال

وضعیت فهرست‌نویسی: فیا

یادداشت: پشت جلد به انگلیسی: Mohammadreza Turki. Pioneers of Persian Poetry.

یادداشت کتابنا: ص ۱۸۷-۱۹۶.

موضوع شعر فارسی - تاریخ و نقد

موضوع: شعر فارسی - مجموعه‌ها

شناسه افزوده: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، مرکز تحقیق و

توسعه علوم انسانی.

رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۴ پ ۳۵۴۸/ PIR

رده‌بندی دیویی: ۱/۰۰۹ ف ۸

شماره کتابشناسی ملی: ۴۱۷۸۸۸۰

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)

مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی

پیشگامان شعر فارسی

دکتر محمدرضا ترکی (دانشیار دانشگاه تهران)

چاپ اول: زمستان ۱۳۹۴

تعداد: ۱۰۰۰

حروفچینی و لیتوگرافی: سمت

چاپ: یاران (قم)، صحافی: زرین (قم)

قیمت: ۷۰۰۰۰ ریال. در این نوبت چاپ قیمت مذکور ثابت است و فروشندگان و عوامل

توزیع مجاز به تغییر آن نیستند.

نشانی ساختمان مرکزی: تهران، بزرگراه جلال آل احمد، غرب پل یادگار امام (ره)،

روبهروی پمپ گاز، کد پستی ۱۴۶۳۶، تلفن ۰۲-۴۴۲۴۶۲۵۰.

www.samt.ac.ir

info@samt.ac.ir

هر شخص حقیقی یا حقوقی که تمام یا قسمتی از این اثر را بدون اجازه ناشر، نشر یا پخش یا عرضه یا تکثیر یا تجدید چاپ نماید، مورد پیگرد قانونی قرار خواهد گرفت.

سخن «سمت»

یکی از اهداف مهم انقلاب فرهنگی، ایجاد دگرگونی اساسی در دروس علوم انسانی دانشگاهها بوده است و این امر، مستلزم بازنگری منابع درسی موجود و تدوین منابع مبنایی و علمی معتبر و مستند با در نظر گرفتن دیدگاه اسلامی در مبنای و مسائل این علوم است.

سنت انقلاب فرهنگی در این زمینه گامهایی برداشته بود، اما اهمیت موضوع اقتضا می کرد که سازمانی مخصوص این کار تأسیس شود و شورای عالی انقلاب فرهنگی در تاریخ ۶۳/۱۲/۷ سیر سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها را که به اختصار «سمت» نامیده می شود تصویب کرد.

بنابراین، هدف سخن این است که با استمداد از عنایت خداوند و همت و همکاری دانشمندان و استادان متعهد و دل ور به مطالعات و تحقیقات لازم پردازد و در هر کدام از رشته های علوم انسانی به تألیف و ترجمه مناسب، رسی اصلی، فرعی و جنبی اقدام کند.

دشواری چنین کاری بر دانشمندان و صاحب نظران پوشیده نیست و به همین جهت مرحله کمال مطلوب آن، باید به تدریج و پس از آنکه آنها و یادآوریهای پیاپی ارباب نظر به دست آید و انتظار دارد که این بزرگواران از این محکارت در رخ نورزند و با پیشنهادهای اصلاحی خود، این سازمان را در اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی جمهوری اسلامی ایران یاری دهند.

کتاب حاضر برای دانشجویان رشته زبان و ادبیات فارسی در مقطع کارشناسی به عنوان منبع اصلی درس متون نظم ۱: پیشگامان نظم فارسی به ارزش ۲ واحد تدوین شده است. امید است که علاوه بر جامعه دانشگاهی، سایر علاقه مندان نیز از آن بهره مند شوند.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
مفت	سال‌شمار برخی حوادث مهم فرهنگی و سیاسی در سده‌های سوم و چهارم ق
۱	مقدمه
۹	رودکی سمرقندی
۱۹	نمونه سروده‌ها
۳۱	شرح و توضیح ابیات
۴۴	نکته عروضی
۷۲	کیسای مَروزی
۷۹	نمونه سروده‌ها
۸۳	شرح و توضیح ابیات
۱۰۵	شهید بلخی
۱۱۰	نمونه سروده‌ها
۱۱۱	شرح و توضیح ابیات
۱۱۵	ابوشکور بلخی
۱۱۷	نمونه سروده‌ها
۱۲۰	شرح و توضیح ابیات
۱۲۵	رابعه قزداري
۱۲۹	نمونه سروده‌ها
۱۳۰	شرح و توضیح ابیات
۱۳۸	هُنجیک ترمذی
۱۴۱	نمونه سروده‌ها
۱۴۲	شرح و توضیح ابیات

صفحه	عنوان
۱۴۷	دقیقی
۱۵۰	نمونه سروده‌ها
۱۵۳	شرح و توضیح ابیات
۱۵۴	نکته ادبی
۱۶۱	منطقی رازی
۱۶۳	نمونه سروده‌ها
۱۶۵	شرح و توضیح ابیات
۱۷۰	محمد بن هبیب مگزی
۱۷۵	نمونه سروده‌ها
۱۷۶	شرح و توضیح ابیات
۱۷۹	نکته عروضی
۱۸۲	حَنُظْلَةُ يَادُغَيْسِي
۱۸۶	نمونه سروده‌ها
۱۸۶	شرح و توضیح ابیات
۱۸۷	منابع

سال‌شمار برخی حوادث مهم فرهنگی و سیاسی در سده‌های سوم و چهارم ق

درگذشت حنظله بادغیسی	ق ۲۱۹
تولد حسین منصور حلاج	ق ۲۴۴
سروده شدن نخستین قصیده فارسی توسط محمد بن وصیف در تهنیت قتل عمار خارجی به دست یعقوب لیث	ق ۲۵۱
تولد رودکی (حدود)	ق ۲۶۰
درگذشت یعقوب لیث	ق ۲۶۵
شکست دولت سامانی	ق ۲۶۶
آغاز حکومت اسماعیل بن احمد سامانی	ق ۲۷۹
اسارت و لیث به دست اسماعیل سامانی	ق ۲۸۷
درگذشت اسماعیل سامانی، بنیان‌گذار سامانیان، آغاز پادشاهی احمد بن اسماعیل سامانی	ق ۲۹۵
تولد ابوشکور بلخی (حدود)	ق ۳۰۰
حکومت ابونصر احمد بن اسماعیل سامانی	ق ۳۰۱-۲۹۵
حکومت نصر بن احمد سامانی (مماوح اصلی رودکی)	ق ۳۳۱-۳۰۱
حکومت ابوجعفر احمد بن محمد بلخی، مشهور به بانویه (از ممدوحان رودکی)	ق ۳۵۲-۳۱۱
کشته شدن حلاج	ق ۳۰۹
درگذشت محمد بن جریر طبری	ق ۳۱۰
تولد دقیقی (پس از)	ق ۳۲۰
درگذشت شهید بلخی	ق ۳۲۵
غیبت کبری / درگذشت رودکی / تولد فردوسی / درگذشت ابوالفضل بلعمی / مرگ ماکان کاکلی	ق ۳۲۹
مرگ ابوطیب مصعبی (حدود)	ق ۳۳۰
حکومت نوح بن نصر سامانی	ق ۳۴۳-۳۳۱
تسلط آل بویه بر بغداد	ق ۳۳۴
حکومت عضدالدوله دیلمی	ق ۳۳۸
درگذشت فارابی	ق ۳۳۹
درگذشت ابوطاهر خسروانی	ق ۳۴۲
حکومت عبدالملک نوح سامانی	ق ۳۵۰-۳۴۳

درگذشت ابوعلی جفانی و آغاز دوران انحطاط جفانیان	ق ۳۴۴
نگارش مقدمه شاهنامه ابومنصوری	ق ۳۴۶
حکومت منصور بن نوح سامانی	ق ۳۵۰-۳۶۶
تولّد عنصری	ق ۳۵۰
ترجمه تاریخ طبری، مشهور به تاریخ بلعمی	ق ۳۵۲
درگذشت متنبی، شاعر بزرگ عرب	ق ۳۵۴
تولّد ابوسعید ابوالخیر	ق ۳۵۷
تولّد ابوریحان بیرونی	ق ۳۶۲
تشکیل خلافت فاطمی در مصر	ق ۳۶۲
کشته شدن دقیقی (سود)	ق ۳۶۶
حکومت نوح بن منصور سامانی	ق ۳۶۶-۳۸۷
آغاز سرودن شاهنامه	ق ۳۶۷
درگذشت سنان رازی	ق ۳۶۷-۳۸۰
(بین)	
حکومت محمد اللّیّی در ایران	ق ۳۶۹-۳۸۷
تولّد ابن سینا	ق ۳۷۰
درگذشت منجیک نرمدی	ق ۳۷۷
درگذشت صاحب بن عبّاد	ق ۳۸۵
سلطنت محمود غزنوی	ق ۳۸۸-۴۲۱
پایان نخستین نگارش شاهنامه	ق ۳۸۴
حکومت مجدالدوله دیلمی	ق ۳۸۷-۴۲۱
درگذشت کسایی	ق ۳۹۱
پایان سرودن شاهنامه / درگذشت ابو الفتح بُستی	ق ۴۰۰

مقدمه

در یک نگاه کلی، دو قرن نخست هجری از لحاظ تاریخ زبان فارسی بسیار پراهمیت و سرنوشت‌ساز است. در این دوران، هم‌زمان با گسترش اسلام و با فروریختن کاخهای ساسانی، زبان پهلوی که زبان رسمی و دولتی آن روزگار بود، اهمیت خویش را از دست داده بود و چاره‌ای جز آن نداشت که به زبان فارسی دری که زبان گفتاری مردم پایتخت بود، جای بپردازد. اما زبان دری نیز در آغاز، هنوز آن مایه توان و قدرت یک زبان رسمی را نداشت و نمی‌توانست بار سنگ و تمدنی دیرپا و در آستانه تحول را به دوش بکشد.

مهلتی بایست تا این زبان به محملی برای فرهنگ و اندیشه و ادبیات مبدل شود. تکوین و تحول زبان فارسی دری، از صورت لهجه‌ای گفتاری به زبانی دارای قابلیت‌های گسترده برای آفریدن آثار علمی و شاهکارهای ادبی، در همین دوران اتفاق افتاد. بر این اساس، دو قرن نخست را می‌باید نه قرن سکوت بلکه دوران تکوین فارسی دری به عنوان یک زبان معیار دانست.

بدین ترتیب، زبان فارسی دری که در آغاز گویش مردمی بود، در دو قرن نخست به زبانی کتبی و ادبی و برخوردار از امکانات لغوی فراوان بدل شد و با ظهور شاعران و ادیبانی بزرگ در قرن سوم، به جایی رسید که شایستگی آفرینش شاهکارهای ادبی بزرگی، از قبیل شاهنامه استاد طوس را به دست آورد و بستری شد برای بیان دقیق‌ترین اندیشه‌های علمی و فلسفی و ادبی و عرفانی در دوره‌های بعد.

با شکل‌گیری نخستین حکومت‌های ایرانی در سیستان و خراسان، زبان دری به زبان رسمی این دولت‌ها تبدیل شد و با حمایت این حکومت‌ها بود که شاعران و نویسندگان به آفریدن آثار خویش به این زبان اهتمام ورزیدند.

پس از این دوران بود که زبان فارسی به عنوان زبان رسمی در دو سوی، هم در داخل مرزها و هم در فراسوی آنها رفته‌رفته گسترش یافت و سخنوران این سرزمین، حتی

اگر زبان مادری‌شان لهجه دیگری بود، به آموختن این زبان و سرودن با آن، روی آوردند. از آن پس، زبان فارسی به یکی از عوامل وحدت اقوام مختلفی تبدیل شد که علی‌رغم سخن گفتن به زبانها و لهجه‌های گوناگون، این زبان را به عنوان زبان مشترک و ملی خود پذیرفته بودند.

از دیرباز، به سبب موقعیت جغرافیایی و موانع طبیعی، ایران به دو منطقه بزرگ عراق و خراسان تقسیم شده بود. موانع طبیعی و جغرافیایی موجود، از قبیل کوه‌ها و کوهستانهای عظیم، باعث شده بود که میان این دو خطه خط فاصل پُررنگی کشیده شود و دو گونه فرهنگی در این دو منطقه شکل بگیرد و جدایی «مروزیان» و «رازیان» و دوری «عراقیان» و «خراسانیان» به ضرب‌المثل تبدیل شود.^۱

با ورود ربابازان سرنوی در اوایل قرن پنجم به عراق و فتح ری به دست آنان، دیوارهای فرهنگی و زبانی و جغرافیایی در میان دو قلمرو تقریباً مستقل ایران آن روز، یعنی عراق و خراسان، فروریفت و آمیختن این دو هویت که ریشه‌ای واحد داشتند، هرچه بیشتر به یکدیگر پیوستند و قلمرو بزرگ زبان دری را پدید آوردند. ملک‌الشعرا بهار (سبک‌شناسی، ج ۲، ص ۶۵-۶۶) در این زمینه با عنوان «اختلاط خراسانیان و عراقیان» یاد کرده است.

دامنه زبان دری، علاوه بر درون مرزها، شهرهای بعد، هم‌پای فتوحات غزویان و دیگران به هند و چین و دوردست‌ترین مناطق گسرس‌یافت و این گسترش، البته پیش‌تر و بیشتر از آنکه وابسته به برندگی تیغ فاتحان و کشورگشایان باشد، مرهون حدت اندیشه و تلاشهای متفکران و عالمان ایرانی، به ویژه عارفان و سخنوران زبانشناسی بود.

از تحولات جدی سه قرن نخست، علاوه بر تحوّل در حوزه زبان، باید به پیدایش و تکامل شعر فارسی اشاره کرد. شعر در معنی عام آن، حقیقتی است که با جان آدمی در آمیخته است. انسان، در درازنای تاریخ، هرگز از خارخار شعر و خیالات رنگین آن، برکنار نبوده است. تاریخ شعر اگر با حضور نخستین انسان بر زمین هم‌زمان نباشد، دست

۱. مولوی (مثنوی، ج ۱، ص ۱۹) در قرن هفتم با اشاره به فاصله فرهنگی و زبانی عراقیان و خراسانیان سروده است:

کم به دیرینه‌ترین روزگاران تاریخ انسان بازمی‌گردد.

انسانها پس از شکل گرفتن تمدن و آموختن خط و کتابت، با نثر، به منزلهٔ یک هنر نوشتاری، آشنا شدند، اما شعر، با نخستین ززمه‌ها و دلننگیهای انسان، شکل گرفته است.

در ایران پیش از اسلام، نمونه‌های ارجمندی از شعر وجود داشت، اما میان این نمونه‌ها با آنچه ما امروز به عنوان شعر می‌شناسیم، تفاوت و فاصله‌ای قابل ملاحظه دیده می‌شود. سروده‌های آن روزگار، بیشتر از قبیل تصنیف و ترانه بودند؛ بدین معنی که از کلماتی آهنگین شکل گرفته بودند که تکیهٔ آنها بیشتر بر موسیقی و نغمه بود. تصادفی نیست که تمام واژگان، که در زبان فارسی بر شعر دلالت می‌کنند، از قبیل «چامه» و «چکامه» و «رود و...» دارای مفهوم موسیقایی‌اند.

بخش دیگری از میراث ادبی پیش از اسلام را نیز سروده‌های مذهبی، همچون گاتهای زرتشت تشکیل می‌دهد. این نوشته‌ها مانند بسیاری از متون مقدس دیگر، به شعر نزدیک بودند. آهنگین بود و نغمه‌های زرتشت، هم مطابق با فضای معنوی آنها بود و هم در روزگاری که کاغذ و ابزارهای نوشتاری نبود یا به فراوانی یافت نمی‌شد، بهترین شیوهٔ حفظ و انتقال آنها به شمار می‌آمد.

در قرنهای نخستین اسلامی در ایران، شعر از حالت وابستگی به موسیقی و آواز فاصله گرفت و با تبدیل موسیقی به بخشی از اجزای آن، به صورت شعر عروضی درآمد و در پیکرهٔ قالبهای شناخته‌شدهٔ سخن منظوم، از قبیل قصیده و رباعی و... شکل گرفت. این تحول که از اوایل دوران عباسی و با حضور پُرننگ ایرانیان در شکل‌گیری این خلافت، آغاز شده بود، حاصل آشنایی دقیق‌تر ما با عروض و پیکرهٔ شعر ربی بود.

در این عرصه شاعران عرب، به واسطهٔ آشنایی با زبان و فرهنگ ایران، با به کار بردن کلمات فارسی در سخنان خویش، نخستین گامها را برداشتند. کاربرد واژگان فارسی در ساختار و وزنهای عروضی عربی، آزمونی بود که سازگاری آهنگ زبان فارسی با عروض تازی را نشان می‌داد و ثابت می‌کرد که واژه‌های فارسی بر محمل عروض عربی خوش می‌نشینند و این مقدمه‌ای شد بر عروضی شدن شعر فارسی.

شاعران دوزبانه، یعنی آنان که به عربی و فارسی سخن سرایی می‌کردند، قطعاً بیشترین تأثیر را در این عرصه داشتند. پذیرش خط رایج در میان مسلمانان که البته مانند خطهای متداول دیگر در آن روزگار، از بین‌النهرین ریشه گرفته و مورد استفادهٔ مردم عرب

قرار گرفته بود، از دیگر عواملی بود که به این دادوستد فرهنگی دامن زد. البته عروض عربی کاملاً بر زبان فارسی قابل تطبیق نبود و شاعران فارسی‌زبان نیازمند آن بودند که با خلاقیت و کشف قواعد خاص مبتنی بر آواشناسی زبان قواعد عروض را بومی‌سازی کنند. تجربیات شعر کهن ایرانی و آنچه از خسروانیها و ترانه‌های باستانی در اختیار داشتند نیز بی‌تردید در ایجاد این تحول مؤثر افتاد.

بی‌گمان هنگامی که یعقوب لیث در یکی از روزهای سال ۲۵۱ ق در برابر شاعرانی که به عربی پیروزی او را تبریک گفته بودند، چهره در هم کشید و گفت: «چیزی که من اندر نیابم - را باید گفت؟» (تاریخ سیستان، ص ۲۰۹)، بخش بزرگی از این تحول شکل گرفته و فست عمده آن تجربیات در عرصه عروضی کردن سخن فارسی رخ داده بود. تصویری خطاست که همان‌کیم تحول عمیق و بزرگی از این دست با اخم و عتاب امیری یا صدور بخش نامش به صورت یک‌باره و دفعی قابل وقوع است. بی‌گمان محمد و صیف که در مجلس یعقوب حاضر بود نخستین ستایش‌نامه فارسی را خطاب به او سرود، اولین شاعر زبان فارسی نبود، اگرچه نخستین شعر، به معنی «قصیده»ی فارسی را می‌توان از آن او دانست. با پدید آمدن شعر فارسی، این شعر محرر اصلی فرهنگ و زبان فارسی شد و بار عمده بیان و انتقال فرهنگ و اندیشه ایرانی را در طول قرنهای طولانی و متمادی تا روزگار معاصر بر دوش گرفت.

تحول بسیار مهمی که در این روزگار، یعنی در سده‌دم شعر فارسی اتفاق افتاد، تغییر نقش و کارکرد اجتماعی شعر بود. اگر شعر در روزگار ساسانی بیشتر رونق‌افزای محافل موسیقی و خنیا بود و به کار آراستن بزمهای شاهانه می‌رفت، در قرنهای سوم و چهارم هجری، تبدیل به «رسانه» شد و شاهان و امیرانی که می‌خواستند اقتدار و مشروعیت خویش را تبلیغ کنند و به رخ دیگران بکشند، از این ابزار بسیار نیرومند فرهنگی بهره فراوان بردند.

قرنهای سوم و چهارم، از روزگار حاکمیت دولتهای ایرانی از قبیل صفاریان و سامانیان و بر سر کار آمدن سلطنت غزنویان تا نیمه اول قرن پنجم که به شکست و افول غزنویان می‌انجامد، دوران رونق شعر فارسی و گسترش آن به شمار می‌آید. این گسترش، چنان که گفتیم، هم در درون مرزها، در نواحی عراق عجم رخ داد و هم در خارج از مرزها، هم‌پای لشکریان غزنوی صورت گرفت. حمایت‌های این دولتها که به شعر، بیشتر، به چشم

رسانه‌ای برای تبلیغ اقتدار و عظمت خویش می‌نگریستند بر گسترش و تعالی شعر فارسی تأثیری مستقیم داشت.

این تحولات سیاسی و نظامی، دگرگونیهای بزرگی را نیز در عرصه زبان و فرهنگ و به ویژه شعر فارسی موجب شد و به گسترش آفاق شعر فارسی انجامید. طبعاً شاعرانی که از نزدیک شاهد این گسترش آفاقی و جغرافیایی بودند و هم‌پای سرداران و سربازان به قلمروهای تازه قدم می‌نهادند، می‌توانستند به مضامینی تازه‌تر بیندیشند و افقهای تازه‌ای را از لحاظ تصویر و خیال و مضمون در فضای شعرشان ترسیم کنند. قالب غالب شعری این دوران، قصیده است و زراختهایی که از رهگذر سرودن این ستایش‌نامه‌ها برای شاعران به دست می‌آید. نایبها بعد به اسباب رشک و غبطه شاعران دیگر مبتذل می‌شود.

قرنهای سوم و چهارم از دوره‌های پربار فرهنگ و دانش ایران و ادب فارسی است و این واقعیت را با نگاهی به سال‌شمار حوادث فرهنگی که در آغاز این کتاب آوردیم به‌سادگی می‌توان در افکار از شاعران بزرگ این روزگار می‌توان به رودکی سمرقندی و کسایی مروزی و شهید بلخی، دقیقی طوسی و منجیک ترمذی و فرخی سیستانی و فردوسی و کسایی چون بلخی با نازایی، بشار مرغزی، حنظله بادغیسی، ابوالعباس ربنجی، ابوزراعه معمری، ابوطیب مصعبی، ابوالعلاء ششتری، ترکی کشی ایلیقی، ابواسحاق جویباری، ابوطاهر خسروانی، خسروی سرخسی، عمارة مروزی، فرالوی، لوکری، معروفی بلخی، ولواجی و... اشاره کرد که ما در این کتاب، ضمن شناساندن برخی از آنان و چند تن دیگر از شاعران برجسته این عصر، ابیات برگزیده‌ی از شعرهایشان را نیز شرح و توضیح داده‌ایم.

درباره این گزیده

پیشگامان شعر فارسی گزیده‌ای است از سروده‌های ده تن از طلایه‌داران سخن فارسی در قرنهای سوم و چهارم هجری که به‌نوعی شعر آنان آئینه‌دار سخن فارسی در این دوران است و فراز و فرود شعر فارسی را در آن روزگاران در ابیات برجای مانده از آنان می‌توان نظاره کرد.

بی‌گمان کسان دیگری را بر اینان می‌شد افزود و شاید جای خالی شعر آنان در این گزیده حس شود، اما چون مقرر بود که محتوای این درس براساس برنامه و سرفصل

مشخص شده در وزارت علوم، تحقیقات و فناوری تنظیم شود، به سروده‌های همین ده تن بسنده کردیم. گمان می‌کنیم که همین مقدار دستمایه کافی را برای آشنایی دانشجویان با شعر این دوران فراهم می‌کند و دانشجویان، پس از آموختن این مختصر به یاری منابعی که در پایان کتاب آمده است، به اطلاعات تفصیلی تر دست یابند.

شاعران این مجموعه براساس اهمیت نسبی در تاریخ ادبیات فارسی در کنار یکدیگر آمده‌اند. در انتخاب سروده‌ها کوشیده‌ایم به متقن‌ترین تحقیقات و چاپهای موجود از مجموعه‌ها و دیوانها و دفترهای این شاعران استاد کنیم. در انتخاب سروده‌های رودکی کتاب وزن *دوران اشعار رودکی*، تصحیح استاد گرامی دکتر نصرالله امامی پیش چشم بود و در گزینش سروده‌های کسایی به اثر ارجمند مرحوم استاد محمدامین ریاحی با عنوان *کسایی مروزی، زندگی، اندیشه و شعر او* نظر داشته‌ایم و در سایر شاعران، به‌جز رابعه قزدار و منطقی رازی در *حفظه بادغیسی* که در آن به کتاب *ارجمند شاعران بی‌دیوان* از دکتر محمود مدبری استناد شده است، کتاب بسیار سودمند *اشعار پراکنده قدیم‌ترین شعرای فارسی‌زبان از خاورشناس فرانسوی*.^۱ را لازماً، را مورد استناد قرار داده‌ایم. در انتخاب اشعار منجیک ترمذی نیز به دیوان او که به همت جناب آقای احسان شواربی مقدم منتشر شده است تکیه کرده‌ایم.

در گزینش سروده‌ها بیش از آنکه به سادگی بیارت و شرح‌پذیری آن توجه کنیم، اصالت و استناد آنها را در نظر گرفته‌ایم و آنچه را در منابع که تر نقل شده و به گواهی زبان و سبک از اصالت بیشتری برخوردار بوده است، رجحان داده‌ایم. به همین دلیل، از سروده‌های چه بسا مشهوری که در منابع متأخر به این شاعران نسبت داده شده است، چشم پوشیده‌ایم.

در شرح و توضیح ابیات که بخش اصلی کتاب را تشکیل می‌دهد، کوشیده‌ایم که مستند سخن بگوییم و معانی و مفاهیم را با توجه به آنچه در منابع لغوی کهن و متون نزدیک به روزگار این شاعران آمده است، توضیح دهیم و حتی الامکان از استناد به منابع متأخر و تکیه بر دریافتهای ذوقی بپرهیزیم. در عین حال، از افراط در ذکر مستندات و ارجاعات خودداری کرده‌ایم تا حجم کتاب به عبث افزوده نشود. در مواردی که بیتی معنی روشنی نداشت یا احتمالات متعددی در معنی آن می‌رفت، با ذکر کلماتی از قبیل احتمالاً و ظاهراً و... تردید در معنی را نشان داده‌ایم. بدیهی است که دربارهٔ بیتهایی که بیش از هزار

سال پیش سروده شده و غبار زمان و تصحیف و دگرگونی احتمالی کلمات بر آنها سایه ابهام فروافکننده است، همواره نمی‌توان و نباید به قطع سخن گفت و تحمیل معنی خاص، به ویژه معانی کاملاً ذوقی، نیز بر ذهن دانشجو در هنگام گزارش این قبیل ابیات با موازین علمی سازگار نیست. این قبیل ابیات را باید در بقعه امکان قرار داد و به دنبال قراین و اماراتی بود که در آینده مفهوم آنها را روشن‌تر کند.

در شرح ابیات کوشیده‌ایم بیشتر به نکته‌های کلیدی توجه کنیم و به دانشجو فرصت دهیم که با تلاش ذهنی و به کمک توضیحات ارائه‌شده گره از کار بگشاید و خود به مفهوم یا مفاهیم قابل دریافت از بیت دست یابد. اینکه شارح یا استاد، در همه جا، ریز و درشت مباحث را توضیح دهند و جایی برای اندیشیدن و تأمل دانشجو باقی نگذارند، باعث رواج نوعی پخته‌وارتن عدد خواهد شد و از پرورش ذهنی دانشجو و سوق دادن او به اجتهاد و اندیشه و کشف حقایق تازه، مانع خواهد شد. به همین دلیل، از توضیح واضحات و تکرار دانسته‌های عوامی که معمولاً هر دانشجوی ادبیاتی با آنها آشناست و به فرض ناآشنایی با رجوع به منابع دست‌یافتنی دانستن است، پرهیز کرده‌ایم. متأسفانه حجم قابل توجهی از گزیده‌های دانشگاهی از همین وضوحات انباشته شده است!

روزگار شاعرانی که شعرهایشان در این گزیده آمده است، دوران بدیع‌گرایی و توجه خاص به آرایه‌های پیچیده ادبی نیست و شاعران تقریباً بی‌هیچ تکلفی به صورت طبیعی، صنایع بدیعی را در سخن خویش به کار می‌برند. ما نیز، بر همین اساس، در شرح صنایع و آرایه‌های ادبی ابیات، جز به برخی ظرایف یا نکاتی که بی‌نیاز در فهم معنی بیت یاری‌رسان است، اشاره‌ای نکرده‌ایم.

علاوه بر کاربرد واژه‌های کهن که باعث دیربایی معنی بسیاری از ابیات شاعران این روزگار شده است، ابهام بسیاری از ابیات این دوران، ناشی از وجود نکته‌های سبک‌شناختی یا دقایق عروضی در آنهاست، به طوری که منسوخ شدن آنها در قرنهای بعدی بر غرابت آن بیتها در نظر ما افزوده است. بنابراین، هر جا اشاره‌ای به ویژگیهای سبکی یا قواعد خاص عروضی مزبور لازم بوده و در گره‌گشایی از ابیات سودمند به نظر رسیده است، از بیان آن، کوتاهی نشده است.

بر اساس آنچه در سرفصلهای مصوب این درس پیش‌بینی شده است، آموختن بخشی از مطالب کتاب می‌تواند به صورت خودخوان به عهده دانشجو نهاده شود؛ از این رو استادان

گرامی می‌توانند بخشهایی را به همین منظور مشخص کنند تا دانشجو به کمک توضیحات کتاب و منابعی که در پایان آمده است، آنها را فرابگیرد.

بی‌گمان نقد عالمانه این اثر و دیدگاههای مطرح‌شده در آن، که در موارد متعددی خالی از نکات تازه نیست، می‌تواند باعث شود که چاپهای بعدی آن به شیوه‌ای بسامان‌تر عرضه شود. پیشاپیش از همه نقدها و ابراز نظرهای عالمانه منتقدان گرامی و استادان دانشمندی که تجربیاتشان را در تدریس این درس و این کتاب در اختیار ما خواهند گذاشت، صمیمانه سپاسگزاری می‌کنیم.

نویسنده در آغاز هر فصل بخشی را به زندگی و شعر هریک از شاعران اختصاص داده و یادداشتهایی به این منظور فراهم آورده بود، اما ترجیح داد برای انسجام و استناد و اتقان بیشتر مطالب و پرهیز از دوباره‌کاری، جز در یک مورد، عیناً از آنچه در *دانش‌نامه زبان و ادب فارسی* که زیر نظر استاد ارجمند اسماعیل سعادت در فرهنگستان زبان و ادب فارسی تألیف شده است، بهره‌برداری کند. در یک مورد - منجیک ترمذی - چون مدخل مورد نظر هنوز تألیف نشده بود، به مختصری از آنچه در *مقدمه دیوان منجیک* به قلم جناب آقای احسان شواربی مقدم آمده است، بسنده کردیم. این اثر بی‌گمان از این لحاظ سخت و امदार استاد سعادت و مؤلفان مدخلهای مورد نظر، از جمله استاد گرامی محمدجعفر یاحقی و استاد ارجمند جلال خالقی مطلق و دیگران خواهد بود. پس از این استادان و محققان گرامی وظیفه‌ای است که ادای آن، چنان‌که شایسته است، از توان این قلم بیرون است.

پیشگامان شعر فارسی برای درسی دو واحدی به همین نام برای دانشجویان مقطع کارشناسی زبان و ادبیات فارسی تألیف شده است. مسئولان و مدیران سازمان «سنت» و همکاران گرامی آنان که در انتشار این اثر تلاش بلیغی فرموده‌اند، شایسته سپاس فراوان‌اند.